

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर
ता. खेड, जि. पुणे- 410 505
अर्थशास्त्र विभाग

(शैक्षणिक वर्ष 2019 - 2020 पासून)

वर्ग:- प्रथम वर्ष कला शाखा (F.Y.B.A.) G-I

विषय:- (भारतीय आर्थिक पर्यावरण-I)

Indian Economic Environment-I

सेमिस्टर :- I

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक Introduction

1.1 आर्थिक पर्यावरणाचा अर्थ व आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करणारे घटक :-

आर्थिक पर्यावरणाचा अर्थ कोणत्याही अर्थव्यवस्थेची विभागणी प्रामुख्याने प्राथमिक क्षेत्र, द्वितीय क्षेत्र आणि तृतीय क्षेत्र अशा तीन प्रकारात केली जाते . प्राथमिक क्षेत्रात शेती, जंगले, मच्छीमारी, खाणी यांचा समावेश होतोशेती क्षेत्र हे सर्वातमहत्त्वाचे क्षेत्र आहेनिसर्गाने दिलेल्या देणग्यांच्या स्वरूपात प्राथमिक क्षेत्रात उत्पादन करण्यात जसे खाणीतील खनिजांचा शोध घेऊन खनिजे मिळवली जातात

द्वितीय क्षेत्रात कारखानदारी, वस्तू निर्माण, बांधकाम, वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा यांचा समावेश होतोप्राथमिक क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या वस्तूंवर प्रक्रिया करून उपभोगासाठी तसेच भांडवली वस्तूंच्या निर्मितीसाठी द्वितीय जसे क्षेत्रात उत्पादन केले जाते- निसर्गात मिळणाऱ्या लोखंडाच्या आधारे गृह उपयोगी वस्तू, यंत्रे, अवजारे, हत्यारे यांची निर्मिती कारखान्यात केली जात आहे.

तृतीय क्षेत्रात व्यापार, वाहतूक, बँक व्यवसाय, दूरसंचार, विमा व्यवसाय, सार्वजनिक व वैयक्तिक सेवा इत्यादींचा समावेश होतोया क्षेत्रात विविध सेवा .सुविधांची निर्मिती केली जाते

अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व्यवहारांचे विचार करताना उत्पादन, विभाजन व उपभोग या तीन बाबींचा विचार करणे गरजेचे असते अर्थव्यवस्थेतील कुटुंबांना . अशा .व त्यातील सदस्यांना अनेक उपभोग्य वस्तू व सेवांची आवश्यकता असते शेती क्षेत्रात. वस्तू व सेवांची निर्मिती अर्थव्यवस्थेतील या तीनही क्षेत्रात केली जाते अन्नधान्याचे शेतमालाचे उत्पादन केले जाते .समुद्रातून मासे मिळविले जातात .,खाणीतून लोखंड कोळसा इत्यादी खनिजांचे उत्पादन घेतले जाते कारखानदारी . क्षेत्रात विविधप्रकारच्या औद्योगिक मालाचे उत्पादन केले जाते तर सेवाक्षेत्रात वाहतूक, दळणवळण, व्यापार, वीज, गॅस, पाणीपुरवठा इत्यादी सेवांची निर्मिती करून त्यांचा पुरवठा केला जातो वितरण व्यवस्थेमार्फत या वस्तू ग्राहकांपर्यंत . अर्थव्यवस्थेतील सर्व उपभोक्ते अशा वस्तू व सेवांचा उपभोग . पोहोचवले जातात .घेतात

आर्थिक व्यवहाराशी संबंधित असणाऱ्या उत्पादन विभाजन आणि उपभोग अशा क्षेत्रापैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी क्षेत्राशी प्रत्येक व्यक्तीचा संबंध येतोया अर्थाने देशातील प्रत्येक व्यक्ती आर्थिक व्यवहारात सहभागी झालेली . शेतमालाचे . अर्थात प्रत्येकाच्या व्यवहाराचे स्वरूप वेगळे असते .असते उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा मोठा गट अर्थव्यवस्थेत असतो औद्योगिक . शेती व .वस्तूचे उत्पादन करणारे कारखानदारांचा गट कार्यरत असतो औद्योगिक क्षेत्रात उत्पादित झालेल्या वस्तू व सेवा ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्याचे कार्य तसेच ग्राहकांचे सुद्धा विविध व .करणारा व्यापारी गट सुद्धा दिसून येतोर्ग दिसून दिसून येतात त्याचप्रमाणे बचत करणारी ., गुंतवणूक करणारे, विविध सेवा देणारे, डॉक्टर, वकील इत्यादींचे वेगवेगळे गट दिसून येतात अशा सर्व गटातील व्यक्ती . आर्थिक व्यवहारात सहभागी झालेले असतात

आर्थिक व्यवहारात सहभागी होणारे सर्व आर्थिक घटक ज्या आर्थिक परिस्थितीत किंवा वातावरणात कार्य करतात त्यास आर्थिक पर्यावरण असे म्हणतात.

सर्वसाधारणपणे आर्थिक पर्यावरण म्हणजे व्यक्ती किंवा समाजावर प्रभाव पाडणारी एकूण आर्थिक परिस्थिती होय.

ग्राहक आणि संस्थांचे खरेदी व्यवहार प्रभावित करणारी, रोजगार, उत्पन्न, महागाई, व्याजदर, उत्पादकता आणि संपत्ती यासारख्या आर्थिक घटकांची एकूणता म्हणजे आर्थिक पर्यावरण होय.

व्यवसायिक आणि ग्राहक वर्तनावर परिणाम करणारे सर्व आर्थिक घटक म्हणजे आर्थिक पर्यावरण होय.

आर्थिक पर्यावरण म्हणजे अशी आर्थिक परिस्थिती की जी ग्राहकांची खरेदी पद्धती व बाजार यावर परिणाम करते आणि पुढे व्यवसायाच्या उत्पादनावर प्रभाव पाडतात: आर्थिक पर्यावरणाचे वर्गीकरण.

1. **समग्रलक्षी पर्यावरण:** देशाच्या तसेच जगाच्या पातळीवरील आर्थिक निर्णयावर समग्रलक्षी पर्यावरणाचा प्रभाव पडतो यात पुढील घटक विचारात घेतले जातात जसे बेकारी/ रोजगार, चलनवाढ, करांचे दर, व्याजदर, बचत, उत्पन्न, विदेशी विनिमय दर, चलन विषयक धोरण, राजकोषीय धोरण इत्यादी.
2. **सूक्ष्मलक्षी पर्यावरण:** सूक्ष्मलक्षी पर्यावरणाचा प्रभाव व्यवसायाच्या पातळीवर व्यवसाय संस्था आणि ग्राहक यांना वैयक्तिक पातळीवर निर्णय घेताना होतो. यात पुढील घटक विचारात घेतले जातात. जसे बाजारचे आकारमान, मागणी, पुरवठा, स्पर्धक इत्यादी,

1. आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करणारे आर्थिक घटक: आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करणारे महत्त्वाचे आर्थिक घटक पुढील प्रमाणे सांगता येतील:

1.नैसर्गिक साधन सामग्री :उत्पादन कार्यासाठी नैसर्गिक साधनसामग्रीची नितांत आवश्यकता असतेशेती व्यवसायासाठी आवश्यक असलेली सुपीक जमीन ,, हवामान, पर्जन्यमान उपलब्ध असेल तर शेती विकासाला पोषक वातावरण निर्माण होतेशेती क्षेत्रांचा विकास झाल्यास शेती आधारित उद्योगांचा विकास . होतो. जसे कापड उद्योग, साखर उद्योग इत्यादीकोळसा ,, नैसर्गिक तेल व वायू या ऊर्जा साधनांमुळे इंधनांची गरज भागते. तसेच खनिजांची उपलब्धता असेल तर लोखंड पोलाद अशा उद्योगांचा विकास झपाट्याने होतो .थोडक्यात नैसर्गिक साधनसामग्री पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध असेल तर देशाच्या विकासाला गती प्राप्त होते.

2.मानवी साधनसामग्री :मानवी साधनसामग्रीचा विचार करताना लोकसंख्येचा आकार आणि गुणवत्ता या दोन्ही गोष्टीं महत्वाच्या असतातलोक .संख्येचा आकार मोठा असेल तर श्रमिकांचा पुरवठा पुरेशा प्रमाणात होतो अर्थात . शिक्षण .मनुष्यबळाचा दर्जा चांगला असावा लागतो, आरोग्य या सुविधांमुळे लोकांच्या ज्ञानात, कौशल्य आणि कार्यक्षमतेत वाढ होऊ लागते आणि त्यातून विविध क्षेत्रांना दर्जेदार मनुष्यबळाचा पुरवठा होतो.

3.अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप :आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करणारा हा एक महत्वाचा घटक आहेदेशाने स्वीकारलेल्या अर्थव्यवहार पद्धतीवरून . देशातील आर्थिक घटकांना मिळणारे स्वातंत्र्य .अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप निश्चित होते .अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपावर अवलंबून असतेस्थूलमानाने अर्थव्यवस्थाची विभागणी भांडवलशाही, समाजवादी व संमिश्र अर्थव्यवस्था अशा तीन प्रकारात केली जातेप्रामुख्याने भांडवलशाही व मिश्र अर्थव्यवस्था मध्येखाजगी . उद्योजक, उपभोक्ते इत्यादींच्या दृष्टीने योग्य प्रकारचे आर्थिक वातावरण उपलब्ध झाल्याचे दिसते.

4.अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची गती :अर्थव्यवस्थेने साध्य केलेली विकासाची अवस्था आर्थिक पर्यावरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरतेजगातील अर्थव्यवस्थाचे .

विकासावरून विकसित, अल्पविकसित आणि अविकसित असे तीन प्रकार पडतात. अविकसित अर्थव्यवस्थेत शेती, उद्योग, व्यापार इत्यादी क्षेत्रे मागासलेले असतात. अल्पविकसित देशात आर्थिक व्यवहाराची पातळी अल्पदराने वाढत विकसित देशात शेती, उद्योग, व्यापार या क्षेत्रांचा विकास झालेला असतो. सहाजिकच विकसित देशातील आर्थिक वातावरण चांगले असते. अल्पविकसित देशात काही प्रमाणात प्रगती झालेली असते. त्यामुळे काही प्रमाणात आर्थिक पर्यावरणात सुधारणा झालेली असते. परंतु अविकसित देशात मात्र आर्थिक वातावरण पोषक नसते.

5. आर्थिक धोरणे : शेती, उद्योग, आयातनिर्यात, वित्तपुरवठा इत्यादींच्या बाबतीत विविध आर्थिक धोरणे आखली जातात. अशा धोरणांचा आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम होतो. आर्थिक स्थैर्य, किंमत स्थैर्य, पूर्ण रोजगार, आर्थिक विकास यासारखी उद्दिष्टे ठेवून आर्थिक धोरणे आखले जातात. थोडक्यात शेती, धोरण, औद्योगिक धोरण, किंमत विषयक धोरण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण, चलन विषयक धोरण, राजकोषीय धोरण जर योग्य प्रकारे आखली तर आर्थिक पर्यावरणाला पोषक वातावरण मिळेल.

6. भांडवलाची उपलब्धता : उत्पादन कार्यासाठी भांडवलाची गरज असते. देशात नाणे बाजार व भांडवल बाजार विकसित असेल तर भांडवलाची उपलब्धता सहज बँका व वित्त संस्था यांचा विस्तार झाल्यास भांडवल पुरवठ्या होतेची स्थिती चांगली राहते. सारांश भांडवलाच्या उपलब्धतेमुळे आर्थिक वातावरण पोषक निर्माण होते.

7. पायाभूत सुविधांची स्थिती: शेती व उद्योग क्षेत्राला वीजपुरवठा, पाणीपुरवठा, पतपुरवठा, वाहतूक व दळणवळण सुविधा अशा अनेक बाबींची आवश्यकता असते. या सर्व सुविधा आणि सेवा यांना एकत्रितपणे पायाभूत सुविधा असे म्हणतात. अर्थव्यवस्थेचे कार्य व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी पायाभूत सुविधांची

नितांत आवश्यकता असतेपायाभूत सुविधांची स्थिती चांगली नसेल तर आर्थिक पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होतो

8.राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदल :राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत असेल तर अर्थव्यवस्थेची प्रगती घडून येते.राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वृद्धी दर हा अर्थव्यवस्थेचा वृद्धी दर स्पष्ट अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीदरातवाढ होत असेल तर त्याचा देशाच्या आर्थिक पर्यावरणावर चांगला परिणाम होतो

9.आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संबंध:आपल्या देशाचे इतर राष्ट्रांशी असलेले संबंध कशा प्रकारचे आहेत. यावर सुद्धा आर्थिक पर्यावरण अवलंबून असते. इतर राष्ट्रांबरोबर सहकार्याचे संबंध असेल तर त्यातून माहिती तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण होते-. तसेच भांडवलाची देवाणघेवाण-, वस्तू व सेवांची आयात निर्यात करता येते.परिणामी देशातील उद्योग व्यवसायाला गती प्राप्त होते

10. इतर घटक व्याजदर, बेकारी, आर्थिक कायदे इत्यादी घटकांचा सुद्धा आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम होतो.

आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करणारे राजकीय घटक: आर्थिक पर्यावरणावर राजकीय घटकांचा पुढील प्रमाणे परिणाम होतो.

- 1. शासनाचे स्वरूप किंवा प्रकार:** देशात शासन व्यवस्था कशा प्रकारची आहे. याचा देशातील आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम होतो. जसे लोकशाही असेल तर आर्थिक घटकांना त्यांच्या व्यवहाराच्या बाबतीत स्वातंत्र्य मिळते. त्यामुळे त्यांना प्रगतीची संधी असते. याउलट देशात हुकुमशाही असेल तर आर्थिक घटकांना मर्यादित स्वातंत्र्य असल्यामुळे त्यांच्या प्रगतीच्या मार्गात अडथळे निर्माण होतात.
- 2. राजकीय स्थिरता:** राजकीय स्थैर्य आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करतो. देशात राजकीय स्थिरता असेल तर आर्थिक धोरणात सातत्य निर्माण होते. तसेच सरकारला योग्य वेळी योग्य निर्णय घेता येतात. या उलट राजकीय अस्थिरता असेल तर सरकारला धोरणांची आखणी आणि अंमलबजावणी

करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे आर्थिक पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

3. **सत्ताधारी पक्षांचा दृष्टिकोन:** सत्ताधारी पक्षाच्या दृष्टिकोनाचा आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम होतो. सत्ताधारी पक्षाचा दृष्टीकोण आर्थिक विकासाला पोषक असेल तर त्याचा आर्थिक पर्यावरणावर चांगला परिणाम होतो.
4. **विरोधी पक्षाची शक्ती:** लोकशाहीत विरोधी पक्षाचे स्थान महत्त्वाचे असते. विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षाला अयोग्य निर्णय घेण्यापासून परावृत्त करू शकतो आणि योग्य निर्णय घेण्यास भाग पाडू शकतो. त्यामुळे सरकारकडून योग्य नियम आणि कायदे केले जाऊन त्याचा आर्थिक पर्यावरणावर अनुकूल परिणाम होतो.
5. **सरकारची पारदर्शकता:** सरकारचा कारभार पारदर्शक असेल तर लोकांना विश्वास निर्माण होतो. सरकार लोककल्याणाचा विचार करणारे आहे याची खात्री जनतेला पटली तर ते सरकारचे समर्थन करतात. सरकारला सुद्धा धाडसी निर्णय घेता येतात. परिणामी देशाच्या प्रगतीला योग्य असे वातावरण निर्माण होते.
6. **आर्थिक व्यवहारातील सरकारचा हस्तक्षेप:** देशातील आर्थिक घटकांना नियम व कायद्यांच्या अधीन राहून आर्थिक निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असेल तर देशातील आर्थिक व्यवहारात वाढ होते. याउलट आर्थिक व्यवहारात सरकारचा हस्तक्षेप असेल तर आर्थिक घटकांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा येऊन प्रगतीला खीळ तेव त्यामुळे आर्थिक पर्यावरणावर वाईट परिणाम होतो.
7. **सरकारचे कर विषयक धोरण:** देशातील करांचा आर्थिक घटकांवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतात. देशातील कररचना बचत, गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देणारी असेल तसेच आर्थिक विषमता कमी करणारी असेल तर त्याचा चांगला परिणाम आर्थिक पर्यावरणावर होतो.
8. **सरकारच्या खर्चाची पातळी:** आधुनिक काळात सरकारच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे सरकारच्या खर्चात सुद्धा वाढ झालेली आहे. लोक कल्याणकारी कामे, प्रकल्प, योजना इत्यादींवर सरकार मोठ्या प्रमाणावर

खर्च करते. या सर्व खर्चाचा आर्थिक पर्यावरणावर चांगला परिणाम घडून येतो .

9. **नियम व कायदे:** सरकार देशातील सर्व व्यवहार सुरळीत चालण्यासाठी विविध प्रकारचे नियम व कायदे करीत असते. सरकारने केलेले नियम व कायदे यांची योग्य अंमलबजावणी केली तर देशातील आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर चांगला परिणाम होऊन आर्थिक पर्यावरणात सुधारणा होण्यास मदत होते.
10. **नोकरशाहीची भूमिका:** सरकारने केलेले नियम व कायदे, तसेच मंजूर केलेल्या योजना आणि विकास प्रकल्प यांची अंमलबजावणी नोकरशाहीकडून होत असते. प्रशासनातील अधिकारी व कर्मचारी कार्यक्षम, भ्रष्टाचार न करणारे असतील तर सरकारचे नियम व कायदे तसेच योजना व प्रकल्प यांची अंमलबजावणीही योग्य प्रकारे होऊन देशातील अर्थव्यवहारात वाढ होते. त्यामुळे आर्थिक पर्यावरणावर अनुकूल परिणाम घडून येतो.

आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करणारे तंत्रज्ञान विषय घटक: आर्थिक पर्यावरणावर तंत्रज्ञानविषयक

घटकांचा परिणाम होतो-ते पुढील प्रमाणे .

1. **तंत्रज्ञान विषयक स्थिती:** तंत्रज्ञानाचा वापर शेती ,उद्योग, सेवा इत्यादी सर्व क्षेत्रात केला जातो. तंत्रज्ञानाची स्थिती कशी आहे यावर आर्थिक व्यवहाराची पातळी अवलंबून असते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला तर वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर वाढून त्याचा आर्थिक पर्यावरणावर चांगला परिणाम घडून येऊ शकतो.
2. **तंत्रज्ञान विषयक बदलातील सातत्य:** तंत्रज्ञानातील बदल ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. देशात तंत्रज्ञान विषयक बदल सातत्याने घडून आले नाही तर ते तंत्रज्ञान कालबाह्य ठरू शकते. कालबाह्य तंत्र आर्थिक पर्यावरणावर वाईट परिणाम करते.

3. **तंत्रज्ञानाची उपलब्धता:** शेती ,उद्योग ,सेवा इत्यादी क्षेत्रांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या तंत्रज्ञानाची गरज भासत असते. हे सर्व प्रकारचे तंत्रज्ञान सहज उपलब्ध होत असेल तर या सर्व क्षेत्रांचा विकास झपाट्याने होऊन देशातील आर्थिक पर्यावरण चांगले राहते.
4. **संशोधन आणि विकास:** तंत्रज्ञान सातत्याने बदल होत असल्याने संशोधन आणि विकास हा भाग महत्त्वाचा ठरतो. अनेक उद्योगात संशोधन आणि विकास असा स्वतंत्र विभाग कार्यरत असतो. तो नवनवीन तंत्राचा शोध घेतो. तसेच अस्तित्वात असलेल्या तंत्रज्ञानात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. या संशोधन कार्यामुळे नवनवीन तंत्रज्ञानाचा विकास होऊन आर्थिक पर्यावरणावर अनुकूल परिणाम होतो.
5. **प्रशिक्षण सुविधांची उपलब्धता:** आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी प्रशिक्षित व कुशल तंत्रज्ञांची नितांत गरज असते. देशात विविध प्रशिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून दर्जेदार प्रशिक्षण देऊन गुणवत्तापूर्ण तंत्रज्ञ, अभियंते उपलब्ध होऊ शकतात. परिणाम आर्थिक पर्यावरणाला पोषक वातावरण निर्माण होते.
6. **तंत्रज्ञान विषयक पर्यावरण:** तंत्रज्ञान क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झाल्यास, संशोधन आणि विकास यावर भर दिल्यास, कुशल, तंत्रज्ञ व मनुष्यबळाची उपलब्धता झाल्यास, तंत्रज्ञान विकासासाठी पायाभूत सुविधांची उपलब्धता झाल्यास तंत्रज्ञान विषयक पर्यावरण चांगले राहून आर्थिक पर्यावरणावर त्याचा अनुकूल परिणाम होतो. तंत्रज्ञानविषयक पर्यावरण चांगले नसेल तर त्याचा वाईट परिणाम आर्थिक पर्यावरणावर होतो.

आर्थिक पर्यावरणावर परिणाम करणारे सामाजिक व सांस्कृतिक घटक:
आर्थिक पर्यावरणावर सामाजिक व सांस्कृतिक घटक पुढील प्रमाणे परिणाम करतात.

1. **सामाजिक संस्था व व्यवस्था:** जातीव्यवस्था, एकत्र कुटुंब पद्धती, शासन ही सामाजिक संस्था आणि व्यवस्थेची काही उदाहरणे आहेत. आर्थिक प्रगतीला बाधा आणणाऱ्या जातीव्यवस्थे सारख्या संस्था आर्थिक पर्यावरणावर वाईट

- परिणाम करतात.याउलट कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारलेल्या शासन संस्थेमुळे आर्थिक पर्यावरणावर अनुकूल परिणाम होतो.
2. **सामाजिक मूल्ये आणि दृष्टिकोन:** प्रामाणिकपणा, जबाबदारी, आदर अशा विविध सामाजिक मूल्यांचा आर्थिक पर्यावरणावर चांगला परिणाम होतो. याउलट जातीप्रथा, धर्माचा प्रभाव, अंधश्रद्धा व अज्ञान इत्यादी मुळे देशाच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम होऊन आर्थिक पर्यावरणावर याचा अनिष्ट परिणाम होतो.
  3. **सामाजिक गट व चळवळी:** सामाजिक गट व चळवळीचा आर्थिक प्रगतीवर परिणाम होतो. ग्राहक चळवळ, सहकार चळवळ, कामगार चळवळ अशा सामाजिक चळवळीमुळे आर्थिक प्रगतीला चालना मिळते. थोडक्यात जे सामाजिक गट आणि चळवळी आर्थिक प्रगतीला मारक ठरतात त्याचा आर्थिक पर्यावरणावर वाईट परिणाम होतो.
  4. **सामाजिक व आर्थिक वर्ग:** समाजात विविध प्रकारचे वर्ग असतात जसे कामगार वर्ग, भांडवलदारांचा वर्ग, जमीनदारांच्या वर्ग, गरीब वर्ग, मध्यम वर्ग, श्रीमंत वर्ग इत्यादी. औद्योगीकरण बरोबर देशात मध्यमवर्ग वाढीस लागतो. असा मध्यमवर्ग खूप मोठ्या प्रमाणात उपभोगासाठी वस्तू व सेवांची मागणी करतो. परिणामी देशात उत्पादन वाढीला चालना मिळून आर्थिक पर्यावरणाला पोषक वातावरण निर्माण होते.
  5. **सामाजिक समस्या:** लोकसंख्या वाढ, वाढते प्रदूषण, बेकारी आणि दारिद्र्य इत्यादी सामाजिक समस्यांमुळे आर्थिक पर्यावरणावर वाईट परिणाम होतो.
  6. **साक्षरता:** मानवी साधन सामग्रीची गुणवत्ता शिक्षणाच्या स्थितीवर अवलंबून असते. देशात निरक्षरतेचे प्रमाण मोठे असेल तर मानवी साधनसामग्रीची गुणवत्ता कमी राहते. त्यामुळे आर्थिक पर्यावरणावर वाईट परिणाम होतो.
  7. **शिक्षण पद्धती:** देशात शिक्षण पद्धती काळानुसार बदलणारी असेल आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून गुणवत्तापूर्ण मनुष्यबळ उपलब्ध होत असेल तर त्याचा आर्थिक पर्यावरणावर चांगला परिणाम होईल. याउलट ज्या शिक्षण पद्धतीत तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षणाला महत्व न देता पारंपारिक

शिक्षणावर भर दिला जात असेल तेव्हा आर्थिक पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होईल.

1.2 भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हाने :

1.2.1 नैसर्गिक साधन सामग्री: कोणत्याही देशाचा विकास हा नैसर्गिक संसाधने आणि मानवी संसाधने यांच्यावर अवलंबून असतो. निसर्गातून उपलब्ध झालेल्या वस्तू आणि पदार्थांना नैसर्गिक साधने म्हणतात.

निसर्गात निर्माण होणाऱ्या आणि मानवी उपयोगासाठी वापरल्या जाणाऱ्या वस्तू किंवा द्रव्ये म्हणजे नैसर्गिक साधन संपत्ती होयथोडक्यात ., मानवी जीवनाच्या अस्तित्वाला उपयोगी ठरणाऱ्या घटकांना नैसर्गिक साधन संपत्ती म्हणता येईल . सौर ऊर्जा, हवा, पाणी, जमीन, वनस्पती, तापमान, इंधन खनिजे इत्यादी मुख्य नैसर्गिक साधन संपत्ती म्हणून ओळखले जाते.

नैसर्गिक साधन सामग्रीचे वर्गीकरण किंवा प्रकार:

उगमस्थानांच्या स्त्रोत नुसार :

अयामध्ये वृक्ष : जैविक साधन संपत्ती ., वनस्पती, प्राणी आणि जीवाश्म यासारख्या सजीवांचा समावेश होतो जंगल व प्राणी यापासून मिळणाऱ्या . जैविक घटक नूतनीक्षम असतात . सामग्रीचा यात समावेश होतो

बयामध्ये पाणी : अजैविक साधन संपत्ती ., जमीन, सौर ऊर्जा, हवा, प्रकाश, खनिजे यांचा समावेश होतो. ही साधन संपत्ती अनूतनीक्षम असतातही साधन . संपत्ती संपुष्टात येणारी असतात

उपयोग आणि उपलब्धतेनुसार :

अही साधन संपत्ती मुबलक प्रमाणात :नूतनीक्षम साधनसंपत्ती /पुनर्निर्मितीक्षम . नैसर्गिक चक्रा द्वारे किंवा मानवी प्रयत्नाने पुन्हा निर्माण करता येते. अशा साधनसंपत्तीला पुनर्निर्मितीक्षम साधन संपत्ती म्हणतात. जसे सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा ,सूर्यप्रकाश, पाणी इत्यादी .

बजी साधनसंपत्त :अपूर्ण निर्मितीक्षम /अनूतनीक्षम .ी एकदा वापरानंतर विनाश पावते किंवा संपून जाते तसेच तिची पुढील निर्मिती होत नाही अशा साधनसंपत्तीला अनूतनीक्षमजसे .अपूर्ण निर्मितीक्षम साधन संपत्ती म्हणतात / खनिजे, भूगर्भीय तेलाचे साठे इत्यादी .

नैसर्गिक साधन संपत्ती ची वैशिष्ट्ये

नैसर्गिक साधन संपत्तीचे साठे सर्व ठिकाणी समान नसतात.

नैसर्गिक साधन संपत्ती ची उपलब्धता ही ती मिळविण्याची क्षमता, पद्धती आणि तांत्रिक ज्ञानावर अवलंबून असते.

नैसर्गिक साधन संपत्तीचे मुल्य तिच्या उपलब्धतेवर व मागणीवर अवलंबून असते.

प्रगत देशात नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा जास्त वापर केला जातो याउलट विकसनशील देशात नैसर्गिक साधनांचा कमी वापर होतो.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा साठा कमी होत आहे.

नैसर्गिक साधन संपत्ती प्राप्त करून घेण्याच्या प्रक्रियेत पर्यावरण समतोलाकडे दुर्लक्ष होत आहे.

नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या संदर्भातील आव्हाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा : अवाजवी वापर केल्यामुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचे साठे कमी होऊन .विकासावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो

भारतात नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या संदर्भात पुढील आव्हाने दिसून येतात.

- हवामान बदल:** जगातील इतर देशा प्रमाणे भारतात सुद्धा हवामान बदलाचा फटका बसत आहे. ऋतुचक्रात बदल होत असून पावसाचे प्रमाण घटत आहे तर उष्णतामान वाढत आहे.
- वाहतुकीमुळे निर्माण होणारी आव्हाने:** भारतामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात वाहनांची संख्या वाढत आहेत. डिझेल व पेट्रोलची मागणी वाढत असून दुसऱ्या बाजूला कार्बन डायॉक्साईडचे प्रमाण वाढून प्रदूषणाची समस्या गंभीर होत आहे.
- हवेचे प्रदूषण:** भारतात जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या शहरात हवेच्या प्रदूषणाची समस्या गंभीर होत आहे. त्यामुळे शहरी भागात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांना आरोग्यविषयक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.
- नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या वापरा मध्ये वाढ:** भारतात औद्योगिकीकरण मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याने अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत आहे. देशाची लोकसंख्या वाढत आहे. त्यामुळे ऊर्जा टंचाईचे संकट निर्माण होत आहे.
- जल प्रदूषण:** विविध कारखान्यातून सोडलेल्या विषारी सांडपाण्यामुळे जल प्रदूषण निर्माण होत आहे. तसेच घरगुती कचरा, प्लास्टिक धातूंच्या अवशेष इत्यादीमुळे जल प्रदूषणाचे प्रमाण वाढून विविध रोगांचा प्रादुर्भाव होत आहे.
- जंगल क्षेत्रात होणारी घट:** पर्यावरण समतोलासाठी एकूण भूभागाच्या 33 टक्के जंगल क्षेत्र पाहिजे. परंतु भारतात जंगल क्षेत्राचे प्रमाण 21.4 टक्के इतके कमी झालेले आहे.
- भूजल पातळीत घट:** घरगुती, उद्योगधंदे आणि शेती उत्पादनासाठी जास्तीत जास्त भूजल वापरल्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी भूजल पातळी शेकडो फुटांनी खाली गेलेली आहे.
- ऊर्जेची समस्या :** भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे आणि औद्योगिकरणामुळे ऊर्जेची मागणी सतत वाढत आहे तर दुसऱ्या बाजूला गॅस, तेल आणि कोळशाचा अतिरिक्त उपभोग वाढत असल्यामुळे ऊर्जा कमतरतेचे संकट निर्माण झालेले आहे.

1.2.2 ऊर्जा संसाधने:

घरगुती वापरासाठी किंवा उद्योगी कारणासाठी लागणारी ऊर्जा मिळविण्यासाठी जे पदार्थ अथवा वस्तू वापरल्या जातात त्यांना ऊर्जा संसाधने म्हणतात.

ऊर्जा संसाधनांचे वर्गीकरण:

पारंपारिक ऊर्जा संसाधने: सरपण, शेणाच्या गौऱ्या, पेढा हे पारंपरिक इंधन वर्षानुवर्षे वापरले जात आहेत. शिवाय कोळसा, खनिज तेल, जल ऊर्जा, अनु ऊर्जा इत्यादींचा समावेश पारंपरिक ऊर्जा संसाधनात होतो.

अपारंपारिक ऊर्जा संसाधने: सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, सागरी लाटांची ऊर्जा, औष्णिक ऊर्जा, रासायनिक ऊर्जा इत्यादींचा समावेश यामध्ये होतो.

अपुनर्निर्मिती ऊर्जा (Non-Renewable Energy):

ज्या ऊर्जा साधनांचा प्रमाणात त्यांच्या वापरानंतर घट होते त्यांना अपुनर्निर्मितीक्षम अथवा अपूर्ण निर्मितीक्षम ऊर्जा संसाधने म्हणतात. ही संसाधने नैसर्गिक संसाधने असून त्यांना कृत्रिमरित्या पुन्हा निर्माण करता येत नाहीत. कोळसा, निसर्गातील या संसाधनांचे प्रमाण मर्यादित असते. उदाहरण, पेट्रोलियम, नैसर्गिक वायू इत्यादी.

अ दगडी कोळशापासून सर्वात जास्त दगडी कोळसा ऊर्जा निर्माण होते. भारतात जगातील कोळशाच्या एकूण साठ्या पैकी 5 टक्के साठा आहे. भारतात झारखंड, ओडिशा, पश्चिम बंगाल, मध्य प्रदेश आणि महाराष्ट्र या राज्यात कोळशाच्या खाणी सापडतात.

ब हे नैसर्गिकरित्या आढळणारे व पटकन जळणारे द्रवरूप इंधन पेट्रोलियम आहे. पेट्रोलियम उत्पादनात भूपृष्ठाखालील खडकांमध्ये याचे साठे सापडतात. तेल, गॅसोलीन, डिझेल यांचा समावेश होतो. प्रोपेन हा वायू पेट्रोलवर प्रक्रिया होत असताना निर्माण होतो.

क .नैसर्गिक वायू खनिज तेलाच्या सानिध्यात आढळतो :नैसर्गिक वायू .
नैसर्गिक वायूमध्ये मिथेन या वायूचे प्रमाण 95 % असतेकोणत्याही .
शक्तिसाधना पेक्षा नैसर्गिक वायूचे जळण स्वच्छ आणि कमी प्रदूषण निर्माण
. करणारे असते

डआण्विक ऊर्जा अनुच्या केंद्रकाचे एकत्रीकरण किंवा :आण्विक ऊर्जा .
आण्विक ऊर्जा दोन प्रकारे. विलगीकरण करून मिळवले जातेनिर्माण केली
जाते.जसे केंद्रकीय विलगीकरण आणि केंद्रकीय एकत्रीकरण .

1. केंद्रकीय विलगीकरणया प्रकारात अनुच्या केंद्रकाचे इतर कमी :
अशावेळी स्वतंत्र न्यूट्रॉन व गॅमा .वस्तुमानाच्या केंद्रका मध्ये रूपांतर केले जाते
या विलगीकरण करण्या .किरणे निर्माण होतातच्या प्रक्रियेत प्रचंड उष्णता
निर्माण होते.याद्वारे अनुभट्टी मध्ये वीज निर्मिती केली जाते .

2. केंद्रकीय एकत्रिकरणया प्रकारात कमी मूल्य भार असणाऱ्या तसेच एकच :
अंक परंतु वेगवेगळे अणुभार मूलद्रव्यांना अतिउच्च दाबाच्या व तापमान खाली
एकत्र आणले जाते. या प्रक्रियेत खूप मोठ्या प्रमाणात उष्णता बाहेर पडते.

पुनर्निर्मिती ऊर्जा) अक्षयक्षम ऊर्जा /Renewable Energy):

पुनर्निर्मिती क्षम ऊर्जा म्हणजे अशी ऊर्जा की जे ऊर्जा स्त्रोत नैसर्गिक रित्या पुन्हा
निर्माण होतातही ऊर्जा सूर्य आणि भूपृष्ठावरील उष्णता ., पाणी, वारा, समुद्री
लाटा, हायड्रोजन पासून तयार होतात.

अपारंपारिक ऊर्जेला पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जा असे म्हणतातअपारंपारिक ऊर्जा .
स्त्रीतात सौर ऊर्जा व वायू ऊर्जा, समुद्र लाटांपासून होणारी ऊर्जा ,जैविक
ऊर्जा, भू औष्णिक ऊर्जा, हायड्रोजन पासून तयार होणारी ऊर्जा यांचा समावेश
होतोही ऊर्जा साधने पुन्हा पुन्हा .ही ऊर्जा साधने नाश न पावणारी आहे .
वापरता येऊ शकतात.पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जा तंत्रज्ञान यामध्ये सौरशक्ती, पवन

शक्ती ,जल विद्युत आणि त्यापासून जैवइंधन यांचा समावेश होतो. ही ऊर्जा संसाधने संपुष्टात येत नसल्याने त्यांना शाश्वत ऊर्जा संसाधने असे म्हणतात .

ऊर्जेच्या बाबतीत आव्हाने :

1. उपलब्धता वाढवणे: गरजेच्या मानाने कमी उपलब्धता ही देशातील ऊर्जेच्या बाबतीतील महत्त्वाची समस्या आहे. ऊर्जेच्या व विशेषतः व्यापारी ऊर्जेच्या बाबतीत ही सर्वात महत्त्वाची समस्या आहे. ऊर्जेच्या मागणीत होणाऱ्या वाढीच्या मानाने पुरवठा कमी वेगाने वाढ होत असल्याने ऊर्जेचा तुटवडा जाणवतो . त्यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत अडथळा येतो

2. नूतनीकरण करता येणाऱ्या ऊर्जेचा विकास: देशात नूतनीकरण करता येईल अशा ऊर्जेच्या व्यापारी स्त्रोतांची फारशी प्रगती झालेली नाही. त्यामुळे अशा तेल .नूतनीकरण करता येणार नाही, कोळसा या स्त्रोतांवर जास्त अवलंबून राहावे लागते. नूतनीकरण करता येणाऱ्या ऊर्जेचा विकास करण्याची . गरज आहे

3. व्यापारी ऊर्जेची वाढ: व्यापारी ऊर्जेची वाढ कमी प्रमाणात झालेली आहे . पुरवठा एकमेकांशी जुळत नाही-ऊर्जेच्या विविध स्त्रोतांचा मागणी. याचे एक कारण व्यापारी ऊर्जेची कमी वाढ हे आहे. व्यापारी ऊर्जेच्या ऐवजी बिगर . तो वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे . व्यापारी ऊर्जेचा वापर फारसा होत नाही . आव्हान देशापुढे आहे

4. ग्रामीण व शहरी यात ऊर्जा वापरातील फरक कमी करणे: ऊर्जा वापराच्या बाबतीत देशाच्या ग्रामीण व शहरी भागात तफावत दिसते. व्यापारी ऊर्जा . वापराबाबत शहरी व ग्रामीण भागाच्या बाबतीत असमतोल आहे. जेथे एकूण लोकसंख्येपैकी केवळ 26 टक्के लोकसंख्या राहते अशा शहरी भागात व्या . पारी ऊर्जेचा वापर 80% होतो तर ग्रामीण भागात हा वापर 20 टक्के आहे. व्यापारी . ऊर्जेची कमी उपलब्धता व बिगर व्यापारी उर्जा साधनांची कमतरता. यामुळे ग्रामीण भागात ऊर्जेची उपलब्धता कमी राहते. विजेचा तुटवडा जाणवतो तेव्हा . भारनियमन करताना ते ग्रामीण भागात अधिक प्रमाणात केले जाते.

5. **कमी ऊर्जेत अधिक उत्पादन** उत्पादनाची उपकरणे :, यंत्रे ही कालबाह्य जुनाट झालेली असतील तर अशी यंत्रे चालविण्यासाठी आवश्यकतेपेक्षा अधिक ऊर्जेची आवश्यकता भासते. भारतात अनेक उद्योगात जुनाट यंत्रांचा वापर केला जात आहे त्यामुळे ऊर्जेच्या प्रमाणापेक्षा अधिक वापर केला जातो. कमी ऊर्जेचा वापर करून अधिक उत्पादन वाढविण्याचे आव्हान देशापुढे आहे.

6. **वितरणातील अपव्यय:** ऊर्जेचा पुरवठा होत असताना किंवा वितरण होत असताना मोठ्या प्रमाणावर ऊर्जा वाया जाते. वीज पुरवठ्याच्या बाबतीत ही समस्या गंभीर स्वरूपाची आहे. वितरण होत असताना मोठ्या प्रमाणात वीज वाया जाते असल्याने विजेचा कार्यक्षमपणे वापर होत नाही. वितरणातील अपव्ययाचे नियंत्रण करणे आवश्यक आहे.

7 **ऊर्जा निर्मिती प्रकल्पाची कार्यक्षमता वाढविणे:** ऊर्जा निर्मिती करणारे प्रकल्प कार्यक्षम नाही हीदेखील ऊर्जेच्या बाबतीतील एक महत्त्वाची समस्या आहे. वेगवेगळ्या प्रकल्पातून ऊर्जेची निर्मिती होत असते असे ऊर्जा निर्मिती करणारे प्रकल्प कार्यक्षमतेने चालवले जात नाहीत्यामुळे ऊर्जा निर्मितीच्या खर्चातही वाढ होते. त्यामुळे कमी किमतीत ऊर्जेची उपलब्धता होण्यात अडचणी येतात. ऊर्जा निर्मिती प्रकल्पाची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे आव्हान देशापुढे आहे.

1.2.3. भारतीय शिक्षणव्यवस्थे पुढील आव्हाने :

कोणत्याही देशातील मानव संसाधन हे शिक्षणावर अवलंबून असते. शिक्षण हे मनुष्यबळाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे.

शिक्षण हा शब्द शिक्ष या शब्दापासून तयार झाला आहे. शिक्ष म्हणजे उपदेश यानुसार शिक्षकाने विद्यार्थ्यांमध्ये हे संस्कार करून करणे व बदल घडून आणणे घडवून आणलेला बदल म्हणजे शिक्षण होय.

शिक्षणाच्या अनेक व्याख्या केल्या आहेत पैकी महत्त्वाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

प्लेटो यांच्या मते, “ शरीर व आत्मा यांना त्यांच्या पात्रतेनुसार पूर्णत्वाकडे नेणे म्हणजे शिक्षण होय.”

अरिस्टॉटल यांच्या मते, “ शिक्षण म्हणजे सुदृढ शरीरात सुदृढ मन तयार करणे’.

स्वामी विवेकानंद यांच्या मते ,” मानवातील उपजत दैवी गुणांची अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय”.

महात्मा गांधी यांच्या मते, ” मानवाच्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक अंगातील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय.”

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेसमोरील आव्हाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील-

- आवर्ती जबाबदारी:** भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये प्रचंड प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागते. आणि आणि हा गुंतवणूक खर्च वारंवार करावा लागते. उदाहरण- इमारतीवरील खर्च, प्रयोगशाळा, कर्मचाऱ्यांचे वेतन इत्यादी. हा वाढत जाणारा खर्च अनेक शिक्षण संस्थेला करणं शक्य होत नाही. परिणामी पायाभूत सुविधांचा अभाव दिसतो.
- शिक्षकांची गुणवत्ता:** भारतीय शिक्षण पद्धतीत गुणवत्ता धारण करणाऱ्या शिक्षकांचा फार मोठ्या प्रमाणात तुटवडा जाणवतो. अनेक शिक्षक प्रशिक्षित असतात. अशा अप्रशिक्षित शिक्षकांमुळे शिक्षण देण्याच्या प्रक्रियेवर प्रतिकूल परिणाम होतो.
- शिक्षणाची गुणवत्ता:** भारतात प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता घसरलेले आढळते. प्राथमिक शिक्षणात शिस्त, वक्तशीरपणा आणि प्रेरक हेतु यांचा अभाव जाणवतो.
- शिक्षणासाठी खर्चाची अपुरी तरतूद:** प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतात शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाणकमी आहे. 2018साली भारतात शिक्षणावर होणारा खर्च देशांतर्गत उत्पादनाच्या फक्त 2.7 टक्के एवढा दिसून येतो. जेव्हा की हे प्रमाण सहा टक्के असायला हवे होते.
- शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण:** भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण खूप जास्त आहे. भारतात शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण हे 22 टक्के आहे. प्रगत देशात

हेच प्रमाण 11.4% एवढे आहे. त्यामुळे गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांची नेमणूक करून या प्रमाणात घट होईल आणि शिक्षकांना वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करता येईल.

6. **शाळा बंद होण्याचे प्रमाण:** ग्रामीण भागात विनाअनुदान तत्त्वावरील शाळांची संख्या वाढल्यामुळे अनुदान तत्त्वावरील शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या कमी होत आहे. पायाभूत सुविधांचा अभाव तसेच शिक्षकांचा तुटवडा या कारणांमुळे शाळा बंद होण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

7. **अल्प वेतन:** भारतात विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षकांना अतिशय अल्प वेतन दिले जाते. त्यामुळे शिक्षकांना अध्यापन करण्यास रस वाटत नाही. परिणामी शाळेतील शिक्षणाचा दर्जा घसरत आहे.

8. **गळतीचा उच्च दर:** भारतीय शिक्षण व्यवस्थेसमोर गळतीचे प्रमाण रोखण्याचे एक प्रमुख आव्हान आहे. मुलापेक्षा मुलींच्या गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. प्राथमिक शाळेमधून उच्च माध्यमिक शाळेपर्यंत चाळीस टक्के विद्यार्थी येतात तर उच्च माध्यमिक स्तरातून महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत फक्त 14 टक्के विद्यार्थी येतात. यावरून शिक्षणव्यवस्थेचा एक मोठा दोष दिसून येतो.

9. **शासनाची अनास्था:** प्रमुखाने सरकारचा शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन नकारात्मक दिसून येतो. शिक्षणावरील खर्च बऱ्याच राजकीय पुढाऱ्यांना अनुत्पादक स्वरूपाचा वाटतो. त्यामुळे शिक्षणासाठी ठोस उपाय योजना व अंदाजपत्रकीय तरतूद दिसून येत नाही.

10. **भ्रष्टाचार:** अनेक शिक्षण संस्थांमध्ये भ्रष्टाचार दिसून येतो. सरकार शाळांच्या विकासासाठी काही प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देते. परंतु मंजूर झालेला निधी शाळेच्या विकासासाठी काही प्रमाणातच खर्च होतो.

11. **भाषेची समस्या:** शिक्षकांना प्रत्येक विद्यार्थ्याला वेगवेगळ्या भाषेत शिकविणे शक्य नाही. शहरी भागाप्रमाणेच ग्रामीण भागात इंग्रजी माध्यमाचा आग्रह केला जात आहे. शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण देऊन त्यांच्या ज्ञान ग्रहण करण्याच्या क्षमतेत कशी वाढ करावयाचे हे मोठे आव्हान आहे.

12. **प्रायोगिक शिक्षण:** माध्यमिक शाळा मध्ये प्रयोगशाळा नावालाच असतात. सूक्ष्मदर्शक यंत्र, दुर्बीण प्रोजेक्टर, इत्यादीचा वापर न करता त्या शाळेतल्या शोकेसमध्ये शोभेच्या वस्तू म्हणून ठेवल्या जातात.

13. **विद्यापीठे आणि संशोधन:** आज भारतात अनेक विद्यापीठात विद्यार्थी संख्या वाढत आहे.परंतु विद्यापीठांची संख्या मात्र वाढत नाही असे दिसते.विद्यापीठे केवळ परीक्षा घेणारीकेंद्र बनली आहेत. अशी टीका केली जात आहे . विद्यापीठात अभ्यासक्रम शिकवण्या बरोबर संशोधन कार्य होणे सुद्धा गरजेचे आहे .

1.2.4. **आरोग्य:भारताच्या आरोग्याच्या बाबतीतील आव्हाने :**

कोणत्याही राष्ट्रच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात त्या देशातील लोकांचे आरोग्य हे फार महत्त्वाचे असते.जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते आरोग्याचा अर्थ फक्त रोगांचा अभाव नसून स्वस्थ शरीराबरोबर मानसिक तसेच सामाजिक तंदुरुस्तीची सकारात्मक अवस्था होय .आरोग्य संवर्धनासाठी निरोगी जीवन हे समाजाच्या पर्यायाने देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक असते .मानवी आरोग्यावर वातावरण ., सामाजिक परिस्थिती या घटकांचा प्रभाव पडतो.

भारतात गेल्या काही दशकात आरोग्य क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झालेली आहे .भारतातील लोकांचे आयुर्मान मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.विविध प्रकारच्या आजाराचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे बालमृत्यूचे प्रमाण सुद्धा कमी झाले आहे

तथापि जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यासानुसार आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या बाबतीत जगातील 191 राष्ट्रात भारताचा 112 वा क्रमांक लागतो . यावरून हे स्पष्ट होते की भारताला आरोग्य क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर लक्ष केंद्रित करावे लागेल.

आरोग्याच्या बाबतीतील आव्हाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील:

1. आरोग्यावर होणारा अपुरा खर्च: राष्ट्रीय आरोग्य धोरण 2002 नुसार आरोग्य क्षेत्रावर होणाऱ्या खर्चापैकी आरोग्य क्षेत्रावरील सरकारी खर्चाचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या फक्त 0.9% इतके आहे. भारतात सार्वजनिक क्षेत्राचा . आरोग्यावर होणारा खर्च कमी असल्यामुळे आरोग्याचा दर्जा खालावलेला आहे . 2014 च्या आकडेवारीनुसार भारतात आरोग्यावर केला जाणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या 4.7% होते. प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत हा खर्च फार . कमी दिसून येतो

2. ग्रामीण आणि शहरी विभागणी: भारतात शहरी भागात 33 टक्के लोकसंख्या राहते तर ग्रामीण भागात 67 टक्के लोकसंख्या राहते. शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील लोक आरोग्य सेवा पासून खूपच वंचित आहेत. एकूण दवाखान्या पैकी . 75 टक्के दवाखाने शहरी भागात आहेत. तसेच 80 टक्के डॉक्टर्स हे सुद्धा शहरी भागातच आहेत . ग्रामीण भागात आरोग्याचे चित्र फारच सुमार दर्जाचे आहे . ग्रामीण भागात शौचालये, शुद्ध पाणीपुरवठा इत्यादींची कमतरता जाणवते.

3. आरोग्य विषयक पायाभूत सुविधांची कमतरता: भारतात साधारणपणे 2046 लोकांमागे सरकारी रुग्णालयातील एक बेड उपलब्ध आहे तसेच . 10189 लोकांमागे एक सरकारी डॉक्टर उपलब्ध आहे आणि 90343 लोकांमागे एका राज्याच्या मालकीचे रुग्णालय उपलब्ध आहे यावरून हे स्पष्ट . होते की प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतात आरोग्य विषयक पायाभूत सुविधांची खूपच कमतरता आहे

4. आरोग्य विम्याच्या बाबतीत उदासीनता: आयुर्विमा नियम आणि विकास अधिकारी मंडळाचे मध्ये भारताचा दरडोई आरोग्यावर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण जगात दरडोई आरोग्यावर होणाऱ्या खर्चाच्या तुलनेत खूपच अल्प आहे. आरोग्य . भारतात आरोग्य . विम्याच्या बाबतीत सरकारची उदासीनता दिसून येते . विम्यामध्ये सरकारचा वाटा 32 टक्के आहे तर हेच प्रमाण इंग्लंडमध्ये 83.5% एवढे आहे. भारतातील जवळजवळ . 76 टक्के लोकांनी विमा उतरलेला नाही

यावरून देशातील नागरिक सुद्धा आरोग्य विम्याच्या बाबतीत उदासीन दिसून येतात.

5. प्रतिबंधात्मक काळजी: प्रशिक्षित डॉक्टरांकडून आरोग्य विषयक सल्ला घेण्या ऐवजी बऱ्याच वेळा आजारांवर घरगुती उपचार केले जातात तसेच इतरांकडून सल्ला घेतला जातो. यावरून भारतातील लोकांमध्ये फारशी जाणीव जागृती निर्माण झाली नाही हे दिसून येते तसेच शारीरिक तंदुरुस्ती कशी टिकवून ठेवायची हे सुद्धा एक मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

6. सामाजिक विषमता: भारतात आरोग्य सुविधा मध्ये झालेली वाढ ही मोठ्या प्रमाणात असंतुलित स्वरूपाची आहे. ग्रामीण, डोंगराळ व दुर्मिळ दुर्गम प्रदेशातील लोक आजही आरोग्य सुविधांपासून खूपच वंचित आहेत. तसेच अनुसूचित जाती जमाती आणि गरीब लोक हे हे आधुनिक वैद्यकीय सेवा न पासून भारतात त्यामुळे त्यांच्या आरोग्याचा प्रश्न बिकट बनला आहे. वंचित आहेत बालमृत्यूचे प्रमाण 95 टक्के असताना अनुसूचित जातीमध्ये हे प्रमाण 119, अनुसूचित जमातीमध्ये हे हे प्रमाण 127 एवढे दिसून येते. तर गरीब लोकांच्या संदर्भात हेच प्रमाण 103 आहे. यावरून भारतात आरोग्य सेवांचा लाभ ही सामाजिक घेण्याच्या बाबतीत फार मोठी सामाजिक विषमता दिसून येते. विषमता कमी करण्याचे आव्हान आरोग्य क्षेत्र पुढे आहे.

7. खर्चिक आरोग्यसेवा: भारतात खाजगी आरोग्यसेवा खूप खर्चिक आहे ती सामान्य माणसाला परवडत नाही. तसेच विविध प्रकारच्या आवश्यक किंवा महत्त्वाच्या औषधांच्या किमती सतत वाढत आहेत त्यामुळे सर्वसामान्य रुग्णांना कमी खर्चात वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारने पुढाकार घेणे गरजेचे आहे.

8. वैद्यकीय संशोधन: प्रामुख्याने उष्णकटिबंधातील विविध सार्थींच्या आजारांना प्रतिबंध करण्यासाठी औषधे आणि आजार प्रतिबंधक लसी करण्याच्या संशोधन करण्याचे आव्हान भारतासारख्या उष्णकटिबंधातील देशासमोर समोर आहे.

9. जागृकतेचा अभाव: आरोग्य सेवांच्या बाबतीत लोकांमध्ये जनजागृती निर्माण करण्याचे आव्हान भारता समोर आहे भारतात .67% लोक ग्रामीण भागात राहतातविविध प्रकारचे आजार .ग्रामीण भागात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे . होऊ नये म्हणून करावे लागणारे प्रतिबंधात्मक उपाय याबाबत जाणीव जागृती करण्याचे मोठे आव्हान भारता समोर आहे.

1.2.5: पर्यावरण :भारतात पर्यावरण विषयक आव्हाने -

पर्यावरण म्हणजे सभोवतालची परिस्थिती होयसभोवतालची परिस्थिती एक किंवा अनेक सजीवांच्या संदर्भात असू शकते. तसेच ती एक किंवा अनेक घटकांनी मिळून बनलेली असते. काही घटक निसर्गनिर्मित तर काही घटक मानवनिर्मित असतातया .काही घटक निर्जीव तर काही घटक सजीव असतात . यातूनच एकत्रित .सर्व प्रकारच्या घटकांची परस्परक्रिया सातत्याने सुरू असते नैसर्गिक पर्यावरणामध्ये वनस्पती .स्थिती अथवा पर्यावरण निर्मिती होते, प्राणी, पर्वत, मृदा, हवा, पाणी या घटकांचा समावेश होतो,. मानव निर्मित पर्यावरणामध्ये मानव व सभोवतालच्या सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक, संस्कृतिक घटकांचा समावेश होतो .

भारतात पर्यावरण विषयी आव्हाने :

1. **वाढती लोकसंख्या:** भारतातील लोकसंख्या 1951 ते 2015 या कालावधीत 3.7पटींनी वाढली आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे नैसर्गिक संसाधनांवर खूप मोठ्या प्रमाणावर दबाव निर्माण होतो. त्यामुळे भारतासमोर वाढती लोकसंख्या नियंत्रित करणे हेच मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

2. **दारिद्र्य: पर्यावरणाचा खालावलेला दर्जा आणि दारिद्र्य यामध्ये एक परस्पर संबंध असतो.** भारतातील बहुसंख्य लोक अन्न, वस्त्र निवारा, इंधन तसेच जनावरांच्या वैरणीसाठी नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असतात. नैसर्गिक साधन सामग्री वरील अतिरिक्त ताण निर्माण झाल्यामुळे या लोकांना पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना हलाखीचे जीवन जगावे लागते. अशाप्रकारे दारिद्र्याचे आव्हान आणि पर्यावरणाचा न्हास ही दोन्ही आव्हाने भारतासमोर आहे.
3. **शेती क्षेत्रातील वाढ:** भारतात शेती उत्पादनात वाढ करताना पर्यावरण संवर्धनाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्राचा विकास होत असताना पर्यावरणाचा न्हास झाल्याचे दिसून येते. भारतात हरितक्रांती नंतर जमिनीचा वापर व्यापारी पिकांसाठी मोठ्या प्रमाणात केला गेला. त्यामुळे रासायनिक खतांचा मोठ्या प्रमाणात वापर झाल्यामुळे जमिनीची सुपीकता कमी झाली.
4. **भूपृष्ठावरील पाण्याची गुणवत्ता:** वाढती लोकसंख्या, वाढते नागरीकीकरण आणि औद्योगिक क्षेत्राचा होणारा विस्तार यामुळे कचऱ्याचे वाढते प्रमाण, कारखान्यातील प्रदूषित पाणी, रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांच्या अतिरिक्त वापरामुळे जमिनीवरील पाणी प्रदूषित झाले आहे.
5. **जंगल तोड:** जलसिंचन प्रकल्पासाठी नदीच्या लगत व प्रकल्पांच्या बाजूला असणारे वृक्ष मोठ्या प्रमाणात तोडण्यात येतात. धरण क्षेत्रातील लोक विस्थापित झाल्यामुळे आजूबाजूच्या परिसरातील वन्यजीवांच्या मुक्त हालचालीला व वनस्पतींच्या प्रजातीच्या प्रसाराला अडथळा निर्माण होतो. भारतात शेती क्षेत्रात वाढ करण्यासाठी किंवा इतर कारणांसाठी मोठ्या प्रमाणात जंगले तोडण्यात आली. जंगलाचे संवर्धन करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.
6. **हवा आणि जल प्रदूषण:** भारतातील अनेक शहरात हवा आणि जल प्रदूषणाची स्थिती अत्यंत वाईट आहे. हवेतील प्रदूषणामुळे श्वसनसंस्थेचे विकार निर्माण होतात. जल प्रदूषणामुळे कॉलरा, टायफाईड इत्यादी आजार निर्माण होतात.

7. **हवामान बदल:** मानवी कृतीमुळे कार्बन-डाय-ऑक्साईड व इतर हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन हे सध्याच्या हवामान बदलाचे प्रमुख कारण मानले जाते. हवामान बदलात तापमानातील बदल, पावसाच्या किंवा वाऱ्याच्या स्थितीतील बदलांचा समावेश होतो. हवामान बदलामुळे ऋतुचक्रात बदल झाले असून अनियमित पाऊस, तीव्र उन्हाळा व अत्यंत थंडी अशी विचित्र अवस्था दिसून येते.

8. **जागतिक तापमान वाढ:** जीवाश्म इंधनाचे ज्वलन व जंगल तोड यासारख्या अनेक मानवी कृतीमुळे हवेत सोडले जाणारे कार्बन डायऑक्साईड व इतर - हरित गृह वायूंच्या प्रमाणात वाढ होत आहे. त्यामुळे पृथ्वी वरील तापमानात वाढ होते जागतिक तापमान वाढ म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागा जवळ नव्याने घडून . जागतिक . येणारी व सतत सुरू असणारी सरासरी जागतिक तापमान वाढ होय . तापमान वाढ हा हवामान बदलाचा एक भाग आहे

1.3 : भारतीय अर्थव्यवस्थेची जागतिक अर्थव्यवस्थेशी तुलना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेची जागतिक अर्थव्यवस्था बरोबर तुलना पुढील महत्त्वाच्या घटकांच्या आधारे करता येईल-

1.3.1 **लोकसंख्या:** जगाच्या क्षेत्रफळाच्या विचार करता भारताच्या वाट्याला 2.4 % एवढा भूभाग आला आहे तर जगाच्या एकूण लोकसंख्येचा विचार . करता भारताची लोकसंख्या जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 17.7 % एवढे आहे भारत . आणि चीन या देशाची लोकसंख्या जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 35% आहे . थोडक्यात भारताला कमी भूभाग मिळाला आहे तर लोकसंख्या मात्र मोठ्या प्रमाणावर आहे

1. **लोकसंख्येचे आकारमान:** लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगात भारताचा चीन नंतर दुसरा क्रमांक आहे . 2019 मध्ये भारताची लोकसंख्या 136 कोटी एवढी होती . अमेरिकेची लोकसंख्या 32.9 कोटी तर इंग्लंड, जर्मनी. फ्रान्स, इटली या चार

राष्ट्रांची लोकसंख्या 10 कोटीपेक्षा कमी होतीथोडक्यात प्रगत राष्ट्रांची लोकसंख्या तुलनेने कमी दिसून येते .

2. लोकसंख्येचा वृद्धीदर: इतर प्रगत राष्ट्रापेक्षा भारतात लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त दिसून येतो .2018-19 यावर्षी जगाच्या लोकसंख्या वाढीचा दर 1.07% एवढा होता. तर भारतात हा दर 1.08% एवढा होतारशिया ., जपान, इटली इत्यादी देशात लोकसंख्या वाढीचा दर हा उणे आहे प्रगत राष्ट्रात हाच दर .0.5% पेक्षा कमी दिसून येतोथोडक्यात प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील लोकसंख्या .वाढीचा दर हा जास्त आहे

3. लोकसंख्येची घनता: साधारणपणे एक किलोमीटर परिक्षेत्रात किती लोक वास्तव्य करतात. यावरून लोकसंख्येची घनता ठरविली जाते .2018 मध्ये जगात लोकसंख्येची घनता 58,67 एवढी होती ऑस्ट्रेलियात लोकसंख्येची घनता .3.22 तर कॅनडामध्ये 4.06 एवढी होती भारतात लोकसंख्येची घनता .416 एवढी दिसून येते थोडक्यात लोकसंख्येच्या घनतेच्या बाबतीत जगात भारताचा .31 वा क्रमांक लागतोत भारतात .जगाच्या सरासरी लोकसंख्येच्या घनतेच्या तुलनेते .लोकसंख्येची घनता जवळपास सात सात पट जास्त आहे

4. जन्मदर आणि मृत्युदर: जन्मदर जास्त व मृत्यु दरात वेगाने घट होत असेलतर लोकसंख्या वाढीचा दर हा जास्त राहतो प्रगत राष्ट्रात दर .हजारी जन्मदर आणि मृत्यु दरात कमी तफावत असल्यामुळे लोकसंख्या वाढीचा दर कमी राहतोजपान ., जर्मनी, ग्रीस, इटली, बल्गेरिया, स्वित्झरलँड इत्यादी राष्ट्रात दर हजारी जननदर दहापेक्षा कमी आहे भारतात हा दर .19 आहे तर मृत्युदर 7.3एवढा आहे .

5. अर्भक मृत्यू दर : दर हजारी जन्माला येणाऱ्या बालकांपैकी मृत्यू होणाऱ्या बालकांचे प्रमाण भारतात 2017 मध्ये 39 होतेइतर प्रगत देशात हे प्रमाण .

जसे कॅनडामध्ये .अत्यल्प दिसून येते5, हे जर्मनीमध्ये 4, जपान, नॉर्वे, सिंगापूर इत्यादी देशात हे प्रमाण केवळ 2 दिसून येते.

6. आयुर्मान: गेल्या दोनतीन दशकापासून भारतातील आयुर्मान वाढत असले - तरी ते प्रगत देशातील सरासरी आयुर्मानाची तुलना केल्यास भारतीय लोकांचे सध्या भारतीयांचे सरासरी आयुर्मान .सरासरी आयुर्मान तुलनेने कमी दिसून येते 68.8 वर्षे आहे जपान मध्ये सरासरी आयुर्मान .84.74 वर्षे आहे तर सिंगापूर . मध्ये84.68 वर्षे एवढे सरासरी आयुर्मान आहे अमेरिकेत सरासरी आयुर्मान . 79.68 वर्षे आहे जगातील .156 राष्ट्रात सरासरी आयुर्मान सत्तर वर्षापेक्षा जास्त आहे याचा अर्थ भारतातील आयुर्मान .156देशापेक्षा कमी आहे.

7. ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या :2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी 68.85 % एवढी लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि 31.15 % एवढी लोकसंख्या शहरी भागात राहत होतीसध्या भारतात शहरी . लोकसंख्येचे प्रमाण33 टक्के आहे जगातील प्रमुख विकसित राष्ट्रात सुमारे .90 टक्के लोकसंख्या ही शहरी भागात राहत आहे जपान मध्ये .94%, नेदरलँडमध्ये 91 %, ऑस्ट्रेलिया मध्ये 90 % लोक शहरात वास्तव करतातथोडक्यात प्रगत . राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतात शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण कमी आढळते व ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण खूप जास्त दिसून येते.

8. लिंग प्रमाण दर हजारी पुरुषांमागे असणारे स्त्रियांचे प्रमाण म्हणजे लिंग प्रमाण होय .2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात दर हजार पुरुषांमागे 943 स्त्रियांचे प्रमाण होते .याउलट प्रगत राष्ट्रात हे प्रमाण तुलनेने जास्त दिसून येते . जगात सरासरी दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण 982 एवढे दिसून येते . जगातील160 राष्ट्रांमध्ये जागतिक सरासरीपेक्षा दरहजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे असणारे प्रमाण जास्त आहे. भारतात मात्र ते कमी दिसून येते.

1.3.2: शेती: भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान आहे भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे प्रगत राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था या उद्योगप्रधान अर्थव्यवस्था असल्यामुळे तेथे शेतीची भूमिका दुय्यम प्रकारची भारतीय तथापि प्रगत राष्ट्रात शेतीची उत्पादकता सरस दिसून येते. दिसून येते भारतीय शेती क्षेत्राची प्रगत राष्ट्रां बरोबर तुलना करताना खालील गोष्टींवर लक्ष देणे क्रमप्राप्त ठरते .

1. रोजगारनिर्मिती: भारतात शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या श्रमिकांचे प्रमाण एकूणात 54% एवढे आहे इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, बेल्जियम या राष्ट्रात शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या श्रमिकांचे प्रमाण केवळ 1% आहे इतर प्रगत राष्ट्रांमध्ये हे प्रमाण 2 ते 4% एवढे असल्याचे दिसते.

2. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा: भारतात देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) शेती क्षेत्राचा वाटा 15.4 % एवढा दिसून येतो प्रगत राष्ट्रात हे प्रमाण 1 ते 6 % एवढ्या प्रमाणात दिसून येते जपानमध्ये हे प्रमाण एक टक्का, जर्मनी व इंग्लंडमध्ये हे हे प्रमाण सहा टक्के तर फ्रान्समध्ये दोन टक्के एवढे प्रमाण दिसून येते.

3. शेतीची उत्पादकता: प्रगत राष्ट्रांच्या शेती उत्पादकतेच्या तुलनेत भारतीय शेतीची उत्पादकता अल्प दिसून येते भारतात प्रति हेक्टर तांदळाचे उत्पादन 21.91 क्विंटल आहे तर जागतिक सरासरी तांदळाचे उत्पादन प्रति हेक्टर 30.26 क्विंटल आहे गव्हाचे प्रति हेक्टरी उत्पादन भारतात 27.50 क्विंटल आहे तर जागतिक पातळीवर हेच प्रमाण 32.89 क्विंटल एवढे आहे थोडक्यात भारतातील शेतीची उत्पादकता इतर प्रगत राष्ट्रांपेक्षा खूप कमी आहे.

4. खतांचा वापर: हरित क्रांतीनंतर भारतात खतांचा वापर शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला आहे. 2015 मध्ये भारतात दर हेक्टरी सरासरी 171 किलोग्रॅम खत वापरले जात होते अर्थात प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत हे प्रमाण अत्यल्प

दिसून येते जपान मध्ये .228.7 किलोग्रॅम, कोरियामध्ये 369 किलोग्रॅम तर युकेमध्ये 246.9 किलोग्रॅम एवढे खत दर हेक्टरी वापरले जात होते.

5. एकूण निर्यातीत शेती क्षेत्राचा वाटा: प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत भारताच्या एकूण निर्यातीत शेती क्षेत्राचा वाटा तुलनेने जास्त आहे जपानच्या एकूण निर्यातीत शेती क्षेत्राचा वाटा 0.5 % एवढा आहे, तर जर्मनीच्या एकूण निर्यातीत शेती क्षेत्राचा वाटा 3.9% आहे अमेरिकेत हेच प्रमाण .8.5 % एवढे आहे तर 2017-18 मध्ये भारताच्या एकूण निर्यातीत शेती क्षेत्राचा वाटा 12.8% एवढा होता.

1.3.3 : उद्योग क्षेत्र :

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा वाढत असल्याचे दिसून येते भारतातील औद्योगिक क्षेत्राची जगातील अर्थव्यवस्था बरोबर खालील घटकांच्या आधारावर तुलना करता येईल.

1. **राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा किंवा हिस्सा:** जगाच्या पातळीवर प्रगत राष्ट्रांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात सेवा क्षेत्राच्या विस्तारामुळे औद्योगिक क्षेत्राच्या वाट्यात फारशी वाढ झालेली नाही. परंतु भारताच्या बाबतीत शेती क्षेत्राचा वाटा कमी होत असताना उद्योग क्षेत्राचा वाटा वाढलेला दिसतो. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात उद्योग क्षेत्राचा वाटा 28.9 % एवढा होता. अमेरिकेत हेच प्रमाण 18.90% , युकेमध्ये 19%, जपानमध्ये 29.79 % एवढे प्रमाण होते.

2. **रोजगारनिर्मितीत वाटा:** भारतात 22 टक्के कामगार रोजगारासाठी उद्योग क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. अमेरिकेत 20.3 टक्के, ऑस्ट्रेलियात 21.9 टक्के, जपानमध्ये 26.2 टक्के, फ्रान्समध्ये 24.3 टक्के तर जर्मनीमध्ये 24.6 टक्के कामगार रोजगारासाठी उद्योग क्षेत्रात कार्यरत होते.

3. **औद्योगिक उत्पादन वृद्धीचा दर:** 2007 जागतिक घसरण निर्माण झाल्यामुळे प्रगत राष्ट्रांच्या औद्योगिक उत्पादन वृद्धिदरात मोठ्या प्रमाणात घट झाली होती. परंतु भारतात औद्योगिक वृद्धी दर समाधान कारक होता. 2002 ते 2010 या कालावधीत ऑस्ट्रेलियात औद्योगिक वृद्धी दर 2.8 टक्के, फ्रान्समध्ये

औद्योगिक वृद्धीचा दर नऊ टक्के, जपानमध्ये पाच टक्के, कॅनडामध्ये नऊ टक्के तर जर्मनीत सरासरी औद्योगिक वाढीचा दर 0.1 टक्का एवढा होता. भारतात मात्र याच कालावधीत औद्योगिक वृद्धि दर 8.5% एवढा होता.

4. **औद्योगिक उत्पादनाचे मूल्य:** 2016 मध्ये जगातील विविध राष्ट्रांच्या औद्योगिक उत्पादन मूल्याचा विचार केला तर चीनचा औद्योगिक उत्पादनाचे मूल्य सर्वाधिक 4566 अब्ज डॉलर एवढे होते. अमेरिकेच्या औद्योगिक उत्पादनाचे मूल्य 3602 अब्ज डॉलर एवढे होते, तर हेच प्रमाण जपान मध्ये 1368 अब्ज डॉलर, जर्मनीत 1050 अब्ज डॉलर एवढे होते तर भारताच्या औद्योगिक उत्पादन 672 अब्ज डॉलर एवढे होते. थोडक्यात भारताच्या औद्योगिक उत्पादनाचे मूल्य इतर प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत खूपच कमी होते.

5. **उत्पादकता आणि उत्पादनाचा दर्जा:** प्रगत देशातील उद्योग क्षेत्र अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात वापर करत असल्यामुळे त्यांची उत्पादकता ही भारतापेक्षा अधिक दिसून येते. भारतात भांडवलाचा अभाव असल्यामुळे तसेच प्रशिक्षित कुशल श्रमिकांचा तुटवडा असल्यामुळे आणि जुनाट तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे भारतातील औद्योगिक उत्पादकता आणि कार्यक्षमता प्रगत राष्ट्रांपेक्षा खूपच कमी दिसून येते. तसेच उत्पादन खर्च हा प्रगत राष्ट्रांपेक्षा अधिक दिसून येतो.

6. **औद्योगिक स्पर्धात्मकता:** जगातील विविध रस्त्यांची औद्योगिक स्पर्धात्मकता मोजण्यासाठी स्पर्धात्मक औद्योगिक कामगिरी निर्देशांक विचारात घेतला जातो. 2013 मध्ये भारताचा स्पर्धात्मक औद्योगिक कामगिरी निर्देशांक हा 0.083 होता आणि जागतिक क्रमवारीत भारताचा क्रमांक 43 वा होता. थोडक्यात भारताची औद्योगिक स्पर्धात्मकता वाढवण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

1.3.4 :सेवाक्षेत्र :

भारतातील सेवा क्षेत्राची तुलना जागतिक अर्थव्यवस्थाशी करताना खालील गोष्टीच्या आधारे करणे अधिक क्रमप्राप्त ठरेल.

1. **राष्ट्रीय उत्पादनातील वाटा:** जगाच्या राष्ट्रीय उत्पादनात (GDP) सेवा क्षेत्राचा वाटा 2016 साली 63 टक्के होता. भारताच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात सेवा क्षेत्राचा वाटा यावर्षी 61.5 टक्के होता. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातील सेवा क्षेत्राच्या वाट्याच्या बाबतीत भारताचा क्रमांक आठवा आहे. अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी, फ्रान्स, जपान या प्रगत राष्ट्रांपेक्षा भारताच्या जीडीपीमध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा कमी दिसून येतो.
2. **रोजगारनिर्मितीत वाटा:** 2018 मध्ये भारतात सेवा क्षेत्रातील रोजगारीचे प्रमाण देशातील एकूण रोजगारीच्या 31% पर्यंत वाढलेले दिसून येते. जगातील एकूण रोजगारात सेवा क्षेत्राचा वाटा 2018 मध्ये 49% होता. प्रगत देशात सेवा क्षेत्रातील रोजगाराचे प्रमाण 70 टक्के पेक्षा अधिक दिसून येते. अमेरिकेत सेवा क्षेत्रातील रोजगाराचे प्रमाण 79% तर युक्रेमध्ये हे प्रमाण 80% एवढे आहे. थोडक्यात भारताच्या सेवाक्षेत्राचा रोजगार निर्मितीच्या संदर्भात विचार केला तर हे प्रमाण प्रगत राष्ट्रांच्या तुलनेत अल्प दिसून येते. भारतात सेवा क्षेत्रात रोजगार निर्मितीला मोठ्या प्रमाणात संधी आहे असे म्हणता येईल.
3. **सेवाक्षेत्रातील वृद्धीदर:** जागतिक स्तरावरील 15 अग्रगण्य अर्थव्यवस्थांमध्ये सेवा क्षेत्राच्या वृद्धीदराच्या बाबतीत भारताचा चीन नंतर दुसरा क्रमांक लागतो. चीनचा सेवाक्षेत्राचा वृद्धीदर 9.8 % होता तर भारताचा हा दर 7.1% होता. थोडक्यात जगातील विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारताचा सेवाक्षेत्राचा वृद्धी दर तुलनेने जास्त आहे.
4. **निर्यातीतील वाटा:** जगाच्या एकूण निर्यातीत सेवा क्षेत्राचा वाटा 2016 मध्ये 23 टक्के होता. तर भारताच्या निर्यातीत सेवा क्षेत्राचा वाटा 37.9% होता. तसेच जगाच्या तुलनेत भारतातील सेवा क्षेत्राच्या निर्यातीत वृद्धी दर सुद्धा अधिक होता. जगातील सेवा क्षेत्राचे निर्यातीत 2001 मध्ये 0.1% आणि 2016 मध्ये 0.4% वृद्धी झाली. तर भारतातील सेवा क्षेत्राच्या निर्यातीत याच काळात अनुक्रमे 4.8% आणि 3.6% एवढे वृद्धि झाली.

संदर्भ:-

भारतीय आर्थिक पर्यावरण (२०१८) - प्राचार्य डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. आर. पगार, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. व्ही. टिळे
भारतीय आर्थिक पर्यावरण (२००८) - प्रा. अलका झीमरे
<https://www.wikipedia.org/>

साहेबरावजी बुध्दपाटील महाविद्यालय, राजगुरुनगर अर्थशास्त्र विभाग